

فرهنگ انتظار در شعر غزل سرایی ایرانی فاضل نظری*

علی اخترشهر^۱

چکیده

غزل به عنوان مهم‌ترین و لطیف‌ترین فنون شعری، همواره در ادبیات فارسی و عربی، جزء بارزترین مضامین شعری بوده است و کمترین شاعری را می‌توان یافت که دهان به غزل سرایی نگشوده باشد. اما در میان شاعران، عده‌ای هستند که نام آنها با فن غزل گره خورده است و شهرت آنان، مرهون غزلیات ناب و لطیف‌شان می‌باشد، که توانسته‌اند ارتباط وثیقی با فرهنگ انتظار برقرار کنند. یکی از این شاعران جناب آقای فاضل نظری است. (اهمیت) سؤالی که مطرح است، نگاه فاضل نظری به فرهنگ انتظار در غزل‌ها چگونه است؟ (سوال) روش تحقیق در این مقاله، روش اسنادی، تحقیقی و کتابخانه‌ای می‌باشد. (روش) فاضل نظری در شعرهای خود به مسئله انتظار با نگاه یک منتظر که همیشه سه حالت باید در وجودش باشد نگاه کرده است. نارضایتی از وضع موجود، خواست آرمان مطلوب و راهکار جهت رسیدن به مطلوب (یافته).

واژگان کلیدی

شعر، فاضل نظری، فرهنگ انتظار، آرمان مطلوب.

مقدمه

با مشاهده و مطالعه آثار شاعران سه دهه اخیر ایران، می‌توان گفت که شعر فارسی در دوران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی تحول یافته و به راهی دیگر قدم نهاده است. شعر فارسی امروز ایران، اگرچه مقید به قواعد ساختاری و انضباط سنتی حاکم بر شعراست، از حیث زبان و مضمون تکرار و ادامه گذشته نیست. آن سنت شکنی در وزن و قافیه که در سه دهه قبل از پیروزی در قالب «شعر نو» نمودار و تحت عناوینی مانند «شعر سپید» و

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۳۱

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی لاهیجان، ایران (akhtarshahr@yahoo.com).

«شعر آزاد به افراط کشیده شده بود در شعرپس انقلاب دیده نمی شود. اما این سخن بدان معنی نیست که شاعران امروز ایران به شعر دوران قاجار و صفوی بازگشته‌اند و همان تصویرهای همیشگی ملال‌آور از انسان و طبیعت را کلیشه‌وار تکرار می‌کنند. حقیقت این است که شعر امروز ایران شعری است که، هرچند از حیث ساختار نو و تازه نیست، از حیث نگاه شاعران به انسان و جهان به کلی تازه است. می‌توان گفت شاعران در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران باده نورا به جام کهن ریخته‌اند (حداد عادل، ۱۳۸۹: ۱۲).

غزل به عنوان مهم‌ترین و لطیف‌ترین فنون شعری، همواره در ادبیات فارسی و عربی، جزء بارزترین مضامین شعری بوده است و کمترین شاعری را می‌توان یافت که دهان به غزل‌سرایی نگشوده باشد. اما در میان شاعران، عده‌ای هستند که نام آنها با فن غزل گره خورده است و شهرت آنان، مرهون غزلیات ناب و لطیف‌شان می‌باشد، توانستند اند ارتباط وثیقی با فرهنگ انتظار برقرار کنند. یکی از این شاعران جناب آقای فاضل نظری است. او در سال ۱۳۵۸ در شهرستان خمین واقع در جنوب استان مرکزی متولد شده. تاکنون از این شاعر، شش مجموعه شعر گریه‌های امپراتور، اقلیت، آنها، ضد، کتاب و اکنون به چاپ رسیده است. آثار او در بسته‌بندی‌های مجزا تحت عنوان سه‌گانه شعری فاضل نظری و پنج دفتر نیز ارائه شده است. نظری مدرس دانشگاه و برنده سرو بلورین جشنواره فجر، برنده کتاب سال شعر جوان ایران و عضو شورای عالی شعر صداوسیماست. او هم چنین ریاست حوزه هنری استان تهران را بر عهده دارد.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، با توجه به مذهبی بودن انقلاب، اعتقادات و باورهای اسلامی و به ویژه عقاید شیعی در کشور ایران رواج یافت. یکی از این باورها، انتظار موعود و منجی آخرالزمان است که در همه ادیان الهی به ظهور و حکومت او اشاره و تأکید شده است.

آموزه مهدویت، مجموعه معارف منسجم و نظام‌مند درباره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است. به عبارت بهتر؛ اعتقاد به وجود تمامی که وارث فرهنگ وحی است و جهانیان در انتظار او به سر می‌برند. برخی از عناصر و مؤلفه‌های آموزه مهدویت عبارتند از؛ انتظار و ویژگی‌های جامعه منتظر قبل از ظهور، جایگاه امامان در عالم هستی، جامعه موعود و آرمان شهر مهدوی هریک از این مؤلفه‌ها یا ترکیب آنها می‌توان اصولی راهبردی به دست

آورد؛ اصولی که راهنمای عمل ما در عرصه‌های مختلف حیات جمعی و جهانی باشد (پورسیدآقایی، ۱۳۸۶: ۶). فرهنگ انتظاریکی از این اصول‌های آموزه‌های مهدوی می‌باشد. انتظار حالتی نفسانی است مبتنی بر توجه کردن به یک چیز و آرزو کردن و طلب تحقق آن است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۹۷) و در معنای اصطلاحی دینی؛ انتظار مثبت، یعنی نشستن در مسجد، در حسینیه، منزل، و دعا کردن و فرج امام زمان علیه السلام را از خدا خواستن و کاری به کار جهان نداشته باشیم که در آنچه می‌گذرد، بلکه انتظار یعنی اندیشیدن در کاستی‌ها و کمبودها و تلاش برای رفع معایب و نواقص (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۱: ۱۶-۱۷) یعنی فرهنگی که نمی‌گذارد مردم تسلیم ظلم شوند. بنابراین انتظار با چهار ویژگی به همراه است:

نخست: عدم اکتفا به واقعیت‌های موجود و به تعبیری اعتراض به وضع موجود؛

دوم: اقدام برای رسیدن به مطلوب؛

سوم: توجه به وجود واقعیتی متعالی؛

چهارم: امکان دست‌یابی به واقعیت مطلوب شناخته می‌شود.

این همان چیزی است که توماس اسپریگنز در کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی* به آن اشاره می‌کند. از منظر او هدف نظریات سیاسی فراهم آوردن «بینش همه‌جانبه» از جامعه سیاسی است. بینش همه‌جانبه‌ای که از مشاهده بی‌نظمی در زندگی سیاسی آغاز می‌شود و مراحل ذیل به ترتیب زیر است: ۱. مشاهده بی‌نظمی؛ ۲. تشخیص علل آن؛ ۳. ارائه راه‌حل (اسپریگنز، توماس، ۱۳۷۰: ۲۲).

پیشینه تحقیق

در نگاهی گذرا، درمی‌یابیم که بخش چشمگیری از شعر فارسی را آثاری با هویت دینی و مذهبی تشکیل می‌دهد. شاعران پارسی‌گو با الهام از کلام وحی و آثار گرانسنگ دینی، به آفرینش اشعاری ژرف در این زمینه نائل آمده‌اند. در ادبیات دیگر ملت‌ها نیز، گاه به درون مایه‌های مشترک دینی و مذهبی برمی‌خوریم که در این میان، انتظار ظهور منجر به خلق آثاری شده است. اما نام‌آوران عرصه شعر فارسی در دوره‌های تاریخی پس از ورود اسلام به ایران به گونه‌ای گسترده‌تر، این مفهوم را در شعر خود منعکس کرده و گاه به صورت اشاره‌ای کنایی و زمانی بسیار روشن از «مهدی» یاد کرده‌اند. در شعر انقلاب با

گشوده شدن دریچه‌های جدید به روی بسیاری از مضامین که پیش از آن در شعر فارسی کم و بیش مطرح بوده‌اند، مواجهیم. در این افق‌های تازه، به صورت گسترده و عمیق‌تری به موضوع نگرینسته شده است؛ به ویژه در جایی که عمده موضوعات شعر را نگرش‌های مذهبی تشکیل داده‌اند. در این بین، ادبیات انتظار جایگاه ویژه‌ای دارد. لذا پرداختن به این موضوع، به دو دلیل دارای اهمیت است: نخست آن‌که چنین مفهومی در ادبیات پیشین نسبت به دوره معاصر کمتر مورد توجه قرار گرفته است و تحقیق جامع و گسترده‌ای با موضوعیت «انتظار و شعر انتظار» صورت پذیرفته است و در سال‌های پس از انقلاب اسلامی تا آن‌جا که جست‌وجو به عمل آمد، پژوهش مستقل و کاملی با نگاه علمی و آکادمیک به انجام نرسیده است. دو؛ آن‌که از زیبایی‌های یک اثر در سبب نقد صحیح و منطقی می‌توان لذت بیشتر برد (علوی مقدم، ۱۳۸۹: ۲۲۳). اگرچه در باب اهمیت مسئله انتظار آثاری زیادی در این باب به چاپ رسیده است. حال این‌که یا به صورت مستقیم در باب انتظار کتاب مستقلی همچون *سیمای مهدی موعود در آئینه شعر فارسی*، *تشیع و انتظار*، *شعر آئینی و تأثیر انقلاب اسلامی بر آن* و... را نام برد و یا این‌که در میان شاعران، به غزلیاتی در باب انتظار سروده‌اند و به چاپ رسیده است. اما در هیچ کدام از این منابع به طور خاص به بررسی مضامین اشعار انتظار در غزلیات فاضل نظری پرداخته نشده است.

بایستگی شعر انتظار

جریان شعر انتظار، برخاسته از یک گفتمان فرهنگی است که با نهضت امام عجل الله تعالی فرجه و پیروزی انقلاب اسلامی رونق گرفت و تثبیت شد؛ لذا شعر تراز انتظار، شعری است که در حد اعلاى خودش شاخصه‌های بارز مهدویت و آرمان‌های آن را داشته باشد و به مخاطب انتقال دهد. شعر انتظار از یک طرف، شعر آمل و آرزوهای مردمی است. محتوای این شعر همان دردها و رنج‌هایی است که در هیچ یک از ادوار گذشته شعر فارسی، دوره‌ای را نمی‌توان سراغ گرفت که شاعران هم طرفدار حکومت دینی و هم طرفدار حقیقت باشند؛ چراکه تا پیش از این، پرداختن به هر یک از این دو، متضمن وانهادن دیگری بوده است؛ اما در دوره انقلاب اسلامی فاصله‌ای میان مردم و حکومت وجود ندارد (اعلی، ۱۳۸۷: ۲۵) از جمله بایسته‌ها عبارتند از:

در خدمت دین و ارزش های اسلامی بودن؛ شعر ثروت ملی است و ثروت پرثمیری است که باید آن را ایجاد کرد و افزایش داد، تا دچار خسران و کاهش نشود و از آن برای نیازهای کشور استفاده بهتر کرد (بیانات آیت الله خامنه ای، ۱۳۸۷/۶/۲۶) شعر باید در خدمت ارزش ها باشد و شاعر در عمل به وظیفه و مسئولیت خود، این نعمت را در خدمت به دین، اخلاق، انقلاب و معرفت افزایی قرار دهد (بیانات آیت الله خامنه ای، ۱۳۹۱/۵/۱۴) وظیفه شعر، تصویر درست از انقلاب اسلامی و مهدویت است. شعری تواند با تصویرگری مستحکم و متین بر غنای زمانه بیفزاید و ارزش محتوای آن را افزایش دهد (آیت الله خامنه ای، ۱۳۸۹/۶/۰۳) شاعر سرمایه طبع روان خود را که شعراست، در خدمت معارف انقلاب قرار داده و شیوایی سخن خود را با ابراز عشق به خاندان پیامبر و مفاهیم زنده و واقعی دوران دفاع مقدس و تکریم شهیدان باید درآمیزد (بیانات آیت الله خامنه ای، ۸۲/۱۲/۲۰).

توجه به آرمان های انقلاب اسلامی؛ از دیگر بایستگی های شعر در خدمت انقلاب اسلامی و مهدویت و اهداف آن است. شعر انقلاب باید در خدمت اهداف انقلاب باشد و این اهداف انقلاب منحصر به جنگ و شهدا نیست (بیانات آیت الله خامنه ای، ۱۳۹۴/۴/۱۰). شاعران جوان باید توجه داشته باشند، که قطب های منفی و مضر آنها را جذب نکنند و همیشه خطوط، حدود و اندازه ها را حفظ کنند (بیانات آیت الله خامنه ای، ۹۱/۵/۱۴).

در جهت بیداری و آگاهی مردم بودن؛ شعر باید در بیداری و آگاهی مردم نقش روشنی داشته باشد. شعرا باید مردم را بیدار کنند و در اشعار خود قضایای انقلاب را منعکس نمایند (امام خمینی، ۱۳۸۷ ش: ج ۱۷، ۳۰۹). شعرا باید با استفاده از شعر، روح امید و پیشرفت را در جامعه گسترش دهند و فضای شعر در جامعه به سمت آرمان های انقلاب و ایجاد انگیزه برای جبران عقب ماندگی ها هدایت شود (بیانات آیت الله خامنه ای، ۱۳۸۵) باید برای پابرهنه ها شعر گفت و توجه به آنان که فداکاری کرده اند، باشد (امام خمینی، ۱۳۸۷ ش: ج ۶، ۲۱۸).

خدمت به انقلاب و دفاع مقدس؛ از دیگر بایستگی های شعر این است که، شعر نباید در خدمت دشمنان قرار گیرد. در زمان قبل از انقلاب، شاعرانی در خدمت صاحبان قدرت و شاهانی بودند که شایسته لعن بودند، در حالی که باید از آنها بیزار می جستند. شعر

انقلابی باید در خدمت مدح کسانی که در دوران مقدس از جان خود گذشته‌اند و برای پابرهنگان و کسانی که فداکاری نموده‌اند، باشد (امام خمینی، ۱۳۸۷ ش: ج ۴، ۲۱۸).

فرهنگ انتظار در کلام و شعر فاضل نظری

آقای فاضل نظری علاوه بر مهارت در شعر و غزل سرایی، مصاحبه‌ها و گفت‌وگوهایی با مجلات و روزنامه‌ها در ارتباط با شعر انقلاب اسلامی و فرهنگ انتظار انجام داده است که در این جا به دو قسمت، اندیشه و شعر تقسیم می‌کنیم؛ اهمیت این مسئله به این خاطر است که اگر کسی ادعا کند، غزل‌های او ارتباطی به فرهنگ انتظار ندارد و بیشتر تأویل بردن و تفسیر کردن است، در جواب باید بگوییم که سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های وی دلیلی روشنی بر این مسئله می‌باشد. کاری که در بین شعرای غزل سرا کمتر دیده می‌شود. بنابراین مزیت فاضل نظری در بین شعرای دیگر، در بحث فرهنگ انتظار علاوه بر شعر گفتن، اعتقاد و منش وی در باب فرهنگ انتظار است.

۱. فاضل نظری و اندیشه انتظار

در اندیشه او بین عدالت با فرهنگ انتظار گره خوردگی نابی وجود دارد. وی معتقد است شعر انتظار دارای ویژگی‌ها است که عبارتند از:

ارتباط شعر انتظار با عدالت؛ از منظر او، شعر انتظار را می‌توان شعر عدالت هم نامید، گاه به غم هجران و گاه به ترسیم روزگاری که شاعر از ظهور منجی متصور است، می‌پردازد. خیلی از شعرها هم مدح عدالت و شکایت از شرایط روزگار است و شاعر با سرودن آن ضمن شکایت از اوضاع و احوال موجود، روزگار آرام و صالحی را آرزو می‌کند. اما بیشترین بخش شعر انتظار، شکر و شکایت بوده؛ یعنی میان غم دوری و آرزوی وصال و حل شدن مشکل و افتادن پرده است (کیهان، شماره ۱۸۸۹۰، ۱۳/۶/۸۶: ۹).

عجب عدالت تلخی که شادمانی‌ها

فقط برای شما اتفاق می‌افتد

(نظری، ۱۳۹۸: ۵۹)

وی معتقد است؛ شاعر یعنی کسی که آئینه‌ای به دست دارد تا از آینده یا شرایط آرمانی جامعه تصویری به مردم روزگار خود یا پس از خود عرضه کند. اگر این تعریف را بپذیریم شاعران، راویان يك آرمان شدند و همواره سعی دارند مشخصه‌ها و اندازه‌های

این آرمان شهر را به مردم نشان دهند.
مهتاب به خورشید نظر کرد و درخشید

هر وقت شدی آینه، کافی است بینی

(نظری، ۱۳۹۵: ۴۰)

یک عمری کشیدی نفس اما نکشیدی

آهی که از آئینه غباری بزداید

(نظری، ۱۳۹۴: ۱۷)

حال، مدینه فاضله یا همان آرمان شهر شاعر شیعی حکومت مهدوی و ظهور حضرت منجی است. با این نگاه مهدویت جان مایه شعر شاعر شیعی است و این مفهوم در کلیت شعر شاعران نمود دارد. مهدویت و موضوع انتظار رکن رکین نظام اندیشه شاعران شیعی است که هم به صورت مشخص و با ذکر مصداق و هم به طور عام و کلی می‌توان آن را در شعر پارسی یافت. در ادبیات، معشوق همیشه متعالی بوده. نشانه‌های فراوانی از تعالی و فرا انسانی بودن معشوق در شعرهای عاشقانه وجود دارد. هر وقت ما با این جنس از شعرها مواجه می‌شویم، می‌توانیم معنای معاشقه با یک انسان متعالی که در اندیشه شیعی امام عصر عجل الله تعالی فرجه الیه است را به آن تسری دهیم (کیهان، شماره ۱۸۸۹۰، ۱۳/۶/۸۶: ۹).

چرا بی‌عشق، سر بر سجده تسلیم بگذارم

نمی‌خواهم نمازی را که در آن از تو یادی نیست

(نظری، ۱۳۹۴: ۱۹)

به همین خاطر است که چنین برداشتی از شعرهای حافظ داریم:

ای پادشاه خوبان داد از غم تنهایی

دل بی‌توبه جان آمد وقت است که باز آیی

مژده ای دل که مسیحا نفسی می‌آید

که زانفاس خوشش بوی کسی می‌آید

(دیوان حافظ)

و هزاران بیت دیگر از حافظ و شاعران دیگر. اگر بخواهیم از این زاویه به این اشعار نگاه

کنیم، می‌توان آنها را در زمره شعرانتظار و در ارتباط با حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیک قلمداد کرد. باز هم باغچه از غنچه پژمرده پُراست

شهر، از مردم دلتنگ و دل‌آزرده پُراست

(نظری، ۱۳۹۴: ۲۳)

هرچه آئینه به توصیف توجان کند، نشد

آه! تصویر تو هرگز به تو مانند نشد

(همان: ۲۹)

ارتباط شعرانتظار با انقلاب اسلامی؛ وی معتقد است انقلاب اسلامی تأثیر فراوان و به‌سزایی در شعر داشت. یکی این‌که شعر کلاسیک را دوباره احیا کرد. به این معنا که سراینندگان شعر نو، پیش از انقلاب در جبهه روشنفکری گنجانده می‌شدند و پس از انقلاب به عنوان غرب‌زده از آنها تعبیر می‌شد. شعر نو تا دوره‌ای نماد غرب‌زدگی بود که به مرور و با تلاش شاعران ماهیتی موجه پیدا کرد. اکنون هم خیلی از شاعران ما شعرانتظار را در قالب کلاسیک می‌سرایند و به هر صورت انقلاب باعث شد، شعر نو هویت موجه و قابل‌قبولی پیدا کند. از دیگر تأثیرات انقلاب اسلامی بر شعر این بود که عرفان را در کنار حماسه تعریف کرد. تا پیش از این عرفان همیشه یک امر آسمانی بود و حماسه یک امر زمینی. انقلاب این دورا به هم گره زد و مفهومی به اسم شهادت به وجود آورد: «شیران روز و پارسایان شب».

دیدنی بهای عشق به جز خون دل نبود

آخرش‌دی شهید در این کربلا تو هم

(همان: ۷۱)

حماسه و عرفان موضوعی است که با مفهوم مهدویت ارتباط مستقیم دارد؛ یعنی عشق به ماوراء و امام روزگار و قیام کردن برای او. این مفهوم که نتیجه انقلاب اسلامی است بیش از پیش به ترویج مهدویت کمک کرد (کیهان، شماره ۱۸۸۹۰، ۱۳/۶/۸۶: ۹). انتظار مثبت یا منفی؛ انتظار موعود: از جمله مسائل مهم و قابل توجه در جامعه انقلابی، انتظار سازنده و مثبت است. چنین انتظاری می‌تواند در تمام سطوح جامعه تأثیر ویژه بر جای بگذارد و امت مسلمان را همواره در حال آمادگی آرمانی نگاه دارد؛ آمادگی برای

آمدن کسی که عدالت و برابری را جایگزین ظلم و جور می‌کند و حاکمیت مستضعفین عالم را تضمین می‌نماید. این تفکر در شعر انقلاب تجلی پیدا کرده و اشعاری با این مضمون به وفور در لابه لای صفحات مجموعه شعرها و نیز صفحات ادبی مطبوعات به چشم می‌خورد و خود سبب ایجاد زمینه مساعدی در شعر انقلاب شده که می‌توان آن را «موعودیه سرایی» نام نهاد؛ وی معتقد است؛ انتظار منفعل یعنی گله و شکایت از روزگار و خانه نشستن و منتظر آمدن منجی. یعنی دست روی دست گذاشتن و تسلیم شدن در برابر حوادث و اتفاقات. بدون شك انتظار منفعل، انتظار شیعه نیست. انتظار شاعر شیعه، انتظار فعال و فوق فعال است. انتظار فعال یعنی تلاش برای فراهم کردن شرایط ظهور امام عجل الله تعالی فرجه التشریف

هرچه پریدند پلک‌های تمنا مژده پایان انتظار نیامد
(نظری، ۱۳۹۴: ۶۷)

و انتظار فوق فعال یعنی توجه به نقاط ضعف، شکایت از مشکلات برای اصلاح آنها و تلاش همه جانبه برای رسیدن به نقطه مطلوب و غایت اصلی. یک شاعر باید این مفهوم را در شعرش مدنظر داشته باشد و برای ترویج آن تلاش کند (کیهان، شماره ۱۸۸۹۰، ۱۳/۶/۸۶: ۹).

تاوان عشق را دل ما هرچه بود داد چشم انتظار باش در این ماجرا توهم

(نظری، ۱۳۹۴: ۷۱)

۲. فاضل نظری و شعر انتظار

از فاضل نظری، ۵ دفتر شعر به نام‌های: اقلیت، آن‌ها، ضد، اکنون و کتاب در اختیار ما بوده است. در اقلیت ۳۷؛ در آن‌ها ۵۳ غزل؛ در ضد، ۵۱ غزل؛ در اکنون، ۴۰ غزل و در کتاب ۴۰ غزل جمعاً ۲۲۱ غزل در این دفاتر مندرج است. این غزل را می‌توان در دو دسته تقسیم کرد: ۱. اعتراض به وضع موجود در فرهنگ انتظار؛ ۲. رسیدن به وضع مطلوب؛ از طریق نمادها و طبیعت.

الف) نارضایتی از وضع موجود در شعر فاضل نظری بر اساس فرهنگ انتظار

شعر اعتراض به هر نوع سروده یا نوشته‌ای اطلاق می‌شود که شاعر در ضمن آن

مخالفت خود را با شرایط موجود نشان می‌دهد که در این عدم سازش، شاعریا نویسنده، گاه با کلیت یک ساختار و گاه با بخشی از آن ضدیت دارد. مخالفت و اعتراض از جمله مفاهیم اجتماعی هستند که در باور عموم مردم مرز مشخصی ندارند و به طور کلی هر نوع رفتاری که غیر از موافقت باشد، اعتراض تلقی می‌شود. تعریف ساده و اجمالی ادبیات اعتراض (protest literature) چنین است:

ادبیاتی که هدف از انتشار آن، اعتراض نسبت به چیزی و معمولاً اعتراض به اوضاع جامعه است (پورممتاز، ۱۳۷۲: ۳۵۹).

در تعریفی جامع‌تر می‌توان گفت:

در این نوع ادبیات، تفکرات مذهبی و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی خاص مطرح می‌شود و مهم‌ترین مضامین آن، بزرگداشت آزادی و استقلال، وطن‌دوستی، ظلم‌ستیزی، مبارزه با استبداد و جهل و فقر و فساد اجتماعی و حمایت از طبقه محروم است (قربان پور آرانی، ۱۳۷۸: ۲۶).

در جامعه کنونی نیز غالباً چنین مفهومی از اعتراض به ذهن متبادر می‌شود. فرهنگ انتظار در واقع اعتراض به وضع موجود که باعث غیبت طولانی امام معصوم شده است. این اعتراض به صورت، غم و هجران و درد در شعر شاعر نمایان می‌شود.

موج عذاب یا شب گرداب؟ هیچ یک دریا دلش گرفت و تلاطم شروع شد
(جمکران، ۸ فروردین ۱۳۹۶)
از حاصل عمر به هدر رفته‌ام ای دوست ناراضی‌ام، اما گله‌ای از تو ندارم
(نظری، ۱۳۹۶: ۹۸)

اعتراض به زشتی و زشت‌کاران

ژان پل سارتر که نماینده ادبی و رمانتیسیم و پیش‌تاز ادبیات متعهد است می‌گوید؛ چون انسان ذاتاً آزاد است به همین دلیل نمی‌توان از مسئولیت شانه خالی کند و ادبیات، تنها وسیله مؤثری است که انسان برای تعهدات خویش در اختیار دارد (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۲۸). انسان منهای عشق و عقیده انسانی است که خود محور که نسبت به جامعه پیرامون خود احساس تعلق نمی‌کند و انگیزه معنوی برای مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی ندارد. بی‌تفاوتی نسبت به حوادث و حتی خطاهایی که مرتکب شده‌ایم، از ما موجوداتی سخت و بی‌رحم ساخته است که تنها در پی شانه خالی کردن و توجیه مسائل است:

زندگی دربرزخ وصل وجدایی ساده نیست

کاش قدری پیش ازاین یا بعد از آن می زیستم

(نظری، ۱۳۹۶: ۴۳)

روحیه تسلیم و سکون

نبود محرک و پشتوانه قوی معنوی و اعتقادی، عامل مستقیم در نابودی انگیزه در انسان هاست. آدمی وقتی به منبعی و اصلی الهی - اعتقادی متکی و متصل نیست، آفت بی تفاوتی خرمن وجودش را احاطه می کند. برزمین افتاد شمشیرت ولی چون جنگ بود

برتومی شد زخم‌ها زد، برمن اما ننگ بود

(نظری، ۱۳۹۴: ۶۹)

شک و تردید

یکی از ویژگی‌های فرهنگ انتظار این است که فرد منتظر به خاطر غیبت طولانی امام معصوم نباید، به شک و تردید بیفتد. خلق می گویند: ابری تیره در پراهنی است

شاید ایشان راست می گویند، شاید شاعرم

(نظری، ۱۳۹۸: ۶۵)

دروغ و ریا

وقتی باور از دل آدمی رخت بر بندد، نابه‌هنجاری‌های اخلاقی در جامعه نمود بیشتری می یابد. تظاهر و دورویی، خصیصه این گروه آدمیان است که شاعر بر آن تاخته است. محبت تو اگر با من دروغی از سرناچاری ست

دل از محبت من بردار، خیانت تو وفاداری ست

(همان: ۱۹)

به جست و جوی تو در چشم خلق خیره شدم

غریبه‌اند براریم تمام رهگذران

(همان: ۹)

از خودبیگانی

خودفراموشی، رهاورد بی‌ایمانی است. نظری عامل اصلی دردهای انسان امروز را دوری از خداوند می‌داند که نتیجه آن چیزی جز خودفراموشی و از خودبیگانگی نیست: خودشناسی قدم اول عاشق شدن است

وای بریوسف اگر نواز زلیخا بکشد

(نظری، ۱۳۹۷: ۵۷)

سقف آگاهی ستونی جز فراموشی نداشت

این بنا را خشت برخشت از تغافل ساختند

(نظری، ۱۳۹۸: ۶۷)

برکه‌ای گفت به خود، ماه به من خیره شده است

ماه خندید که من چشم به خود دوخته‌ام

(نظری، ۱۳۹۷: ۲۱)

فقدان ایمان

نظری شاعری است ایده‌آلیست و آرمان‌گرا که در کنار باورهای اخلاقی و انسانی و میهنی، هدف غالی و کمال‌نهایی را در ایمان به مبدا هستی می‌داند. از این رو وقتی با نگاه اله به جامعه می‌نگرد، بسیاری از رفتارهای انسانی را مغایر با ذات الهی می‌داند. لذا ایمان و چارچوب اعتقادی آدمیان در میزان قضاوت او وزنی ندارد. درد نظری، فقد باور در انسان هاست.

خیمه خورشید را «دین دارها» آتش زدند

آه معنای حقیقت تا کجا برگشته است

(نظری، ۱۳۹۷: ۹۹)

اولین شرط معلم بودن انسان بودن است

شیخ این مجلس کهن سال است اما پیر نیست

(همان: ۳۹)

اگر در اصل دین حب است و حب در اصل دین، بی‌شک

به جز دلداری هر مذهبی مشتی خرافات است

(نظری، ۱۳۹۸: ۲۷)

فقدان عشق

نظری نگاهی عاشقانه به عالم هستی دارد و از رویگردانی مردم زمانه از نگرش مبتنی بر عشق بیزار است. در چنین جامعه‌ای که بیماری عقل حاکمیت دارد، کسی در پی چراغ هدایتگر عشق نیست و داغ عشق خریداری ندارد و آن را جز در سینه شقایق نمی‌توان یافت.

به روی آینه پرغبار من بنویس بدون عشق جهان جای زندگانی نیست

(نظری، ۱۳۹۸: ۹)

خانه‌ای بر سر خود ریخته‌ایم اما عشق هم چنان منتظر لحظه ویرانی ماست
(نظری، ۱۳۹۶: ۶۰)

ب) خواست آرمان مطلوب

استاد فاضل نظری بعد از آن که از وضع موجود جامعه گله‌گذاری می‌کند، به دنبال خواست آرمان مطلوب که همانا، تشکیل جهانی حکومت مهدوی است، می‌پردازد و معتقد است، از طریق دعا برای طلب ظهور، صبر و امیدواری و دعوت به بیداری و غفلت ستیزی می‌توانیم به آرمان‌های خود رسید.

طلب ظهور

یکی از مهم‌ترین مضامینی که در اشعار انتظار بسیار به کار رفته است، درد دل کردن با امام زمان علیه السلام و خواست ظواهر ایشان از درگاه خداوند متعال است؛ در واقع در کمتر شعری است که در خواست ظهور و برپایی حکومت جهانی وجود ندارد و شاعران به عنوان نمایندگان همه دلسوختگان عالم، با زبان خود، این دلتنگی‌ها و درخواست‌ها را در شعر خود به تصویر کشیده‌اند؛

گلایه از طولانی بودن غیبت امام زمان علیه السلام

بهار پشت زمستان بهار پشت بهار

دل‌م گرفت؛ از این گردش و از این تکرار

نفس کشیدن وقتی که استخوان به گلو

نگاه کردن وقتی که در نگاهت خار

(نظری، ۱۳۹۷: ۸۷)

من کسی جز توندارم که به دادم برسد می توانی مگر ای عشق به دادم نرسی
(نظری، ۱۳۹۸: «الف»: ۸۱)

ترسیم عصر غیبت

در دوران غیبت، طبق روایت وارد شده سختی و ناملایمات زیادی گریبان گیر مردم و جامعه می شود؛ به طوری که همه مردم مضطرب و دادخواه می شوند؛ به همین دلیل، شاعر به گونه های مختلفی به ترسیم زمان غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه پرداخته اند و درماندگی و استیصال خود و مردم را به تصویر کشیده اند؛ از جمله:

ای رفته کم کم از دل و جان! ناگهان بیا مثل خدا به یاد ستمدیدگان بیا
(نظری، ۱۳۹۴: ۷۹)

قصه من از حیات، تماشای چشم توست از چشم زخم بدنظران در امان بیا
(همان: ۷۹)

ویا

دشت خشکید و زمین سوخت و باران نگرفت زندگی بعد تو بر هیچ کس آسان نگرفت
(نظری، ۱۳۹۷: ۱۱۱)

خودت بخواه که این انتظار سر برسد

دعای این همه چشم انتظار کافی نیست
(نظری، ۱۳۹۵: ۷۹)

غفلت ستیزی و دعوت به بیداری

از خصوصیات اصلی شعر انتظار «غفلت ستیزی» است. انتظار، خود ریشه در غفلت ستیزی و مبارزه با جهل و ناآگاهی و دعوت مردم به هوشیاری و بیداری دارد و شعر هم به تبع آن غفلت ستیزی و بیدارگر است. در واقع «غفلت ستیزی» اصلی ترین شاخصه شعر نسلی از شاعران انقلاب اسلامی است که با خود انقلاب متولد شدند و در کوره های تجارب آن گداختند و به کمال نزدیک شدند. نسلی که اکنون شاخه گسترده و تکثیر شده است (م. ریحان، ۱۳۷۳: ۱۱).

هر بهاری باغبان راضی به تابستان شود باید از خون دل صدها شقایق بگذرد
(نظری، ۱۳۹۴: ۷۵)

انتظار

از ویژگی مهم فرهنگ انتظار، انتظار کشیدن است. در احادیث و فرمایشات امامان معصوم علیهم‌السلام، انتظار کشید، عبادت محسوب می‌شود. گرچه می‌دانستم آخر خود مرا خواهی فروخت

انتظاری دیگری از باغبانم داشتم

(نظری، ۱۳۹۶: ۸۸)

تو که در فکر منی مرگ مرا سر برسان انتظار همه را نیز به آخر برسان
(همان: ۴۰)

خودت بخواه که این انتظار سر برسد

دعای این همه چشم انتظار کافی نیست

(نظری، ۱۳۹۵: ۷۹)

بنابراین، بسیاری از اشعار فاضل نظری بیان شاعران و مؤثر دلنشین احوال درونی اوست که خوانندگان شعرهای او چه بسا در آنها با او شریک باشند. این امر در فرهنگ انتظار بیشتر به رخ می‌کشد و همزاد پنداری بین شاعر و خواننده ایجاد می‌کند. از این رو شعر شاعر مایه همدلی و هم‌حسی خواننده با شاعر می‌گردد (حداد عادل، ۱۳۸۹: ش: ۹).

امید

یکی از ویژگی‌های فرد منتظر، امید به ظهور است.

ای کشتی جان حوصله کن می‌رسد آن روز

روزی که تو را نیز به دریا بسپارم

(نظری، ۱۳۹۶: ۹۸)

پراز هراس و امیدم، که هیچ حادثه‌ای شبیه آمدن عشق ناگهانی نیست
(نظری، ۱۳۹۵: ۹)

روزی یکی از این همه مظلوم در زمین

می‌افکنند به گردن ظالم طناب را

(نظری، ۱۳۹۸: «الف»: ۳۷)

صبر

از دیگر ویژگی‌های فرد منتظر در فرهنگ انتظار صبر کردن و طاقت آوری از دوری امام مهدی علیه السلام است.

ماهی کم طاقتم! یک روز دیگر صبر کن تنگ آب از روزهای قبل خالی تر شده است
(نظری، ۱۳۹۷: ۴۳)

صبر درمان من است از تلخ و شیرینش چه باک؟!

هرچه باشد ناگزیرم، هرچه باشد حاضرم
(نظری، ۱۳۹۵: ۶۵)

ج) راهکار رسیدن به فرهنگ انتظار از طریق نمادها

فاضل نظری از آن دسته شاعرانی نیست که تنها به بیان مشکلات بپردازد و از نامرادی‌ها ناله سر دهد. وی به عنوان شاعری عاقبت‌نگر و متعهد برای معضلات جامعه یک راهکار ارائه می‌دهد که کلید همه مشکلات است: «بازگشت به خویشتن» و «درون‌نگری» راه توصیه شده است. وی معتقد است که انسان با رجوع به فطرت پاک خود، می‌تواند حقیقت گمشده خود را باز یابد و به کمال انسانی دست یابد. بی‌دلیل نیست که شاعر در بسیاری از سروده‌هایش از «کودکی»، «انسانیت»، «عدالت» و... صحبت می‌کند. گویی بدین وسیله می‌خواهد آدمی را به فطرت معصومانه و انسانی خود بازگرداند و در این راه از طریق نمادها و طبیعت‌ها استفاده می‌کند.

ناگزیر از سفرم، بی‌سرو سامان چون باد به گرفتارهایی نتوان گفت آزاد
(نظری، ۱۳۹۶: ۱۲)

جمکران

مسجد مقدس جمکران در نزدیکی شهر مقدس قم واقع شده و همواره پذیرای زائرینی از نقاط مختلف ایران و جهان می‌باشد. این مکان مقدس، تحت توجهات خاصه حضرت بقیه الله الاعظم (اورا حنا فداه) قرار دارد و آن حضرت از شیعیان‌شان خواسته‌اند که به این مکان مقدس روی آورند، چرا که این مکان، دارای زمین شریفی است و حق تعالی آن را از زمین‌های دیگر برگزیده است. فاضل نظری نیز با همین عنوان شعری سروده است:

مستی نه از پیاله نه از خم شروع شد

از جاده سه‌شنبه شب قم شروع شد

آئینه خیره شد به من و من به آینه
آن قدر خیره شد که تبسم شروع شد
خورشید، ذره بین به تماشای من گرفت
آن گاه آتش از دل هیزم شروع شد
وقتی نسیم آه من از شیشه ها گذشت
بی تابی مزارع گندم شروع شد
موج عذاب یا شب گرداب؟ هیچ یک
دریا دلش گرفت و تلاطم شروع شد
از فال دست خود چه بگویم که ماجرا
از ربنای رکعت دوم شروع شد
در سجده توبه کردم و پایان گرفت کار
تا گفتم السلام علیکم... شروع شد
(۸ فروردین ۱۳۹۶)

روستا

شاعر روستا را مظهر ارزش هایی می داند که زندگی شهری آنها را از دست داده است. پیداست که نظری با کسب آگاه هایی جامعه شناختی لازم، از آسیب های اجتماعی و عادات زیان بار زندگی شهر، درکی مناسب به دست آورده است. همین امر در ترسیم ابعاد و زوایایی از بی خویشی، سردرگمی، کسالت و اضطرابی که شهرنشینان امروزی کم و بیش دچار آن هستند، وی را یاری داده است. ما رعیت ها کجا! محصول باغستان کجا؟! روستای سیب های سرخ، بی ارباب نیست (نظری، ۱۳۹۵: ۲۱)

آینه

شاعرانی که طبیعت و اشیای طبیعی را انسانی می بینند با آینه انس ویژه ای دارند. فرق آئینه با اشیای دیگر این است که خود است و هم جز خود؛ در ساخت و صرف نظری از جنبه آلی و ابزاری، خودی است که از آهن یا روی یا شیشه ساخته شده است و از نظر جنبه آلی و ابزاری، خودی است که از آهن یا روی یا شیشه ساخته شده است و از نظر کار

ویژه جلوه‌گاه هرچه جز خود است. این خاصیت دوگانه در تقابل خود و جز خود به آینه جایگاهی ممتاز می‌بخشد که مضمون‌سازی می‌گردد (حداد عادل، ۱۳۸۹: ۹).

چون شکست آئینه، حیرت صد برابر می‌شود

بی سبب خود را شکستم تا ببینم چیستم

(نظری، ۱۳۹۶: ۴۲)

باد پیغام‌رسان من وا خواهد ماند گرچه خود بی خبر از بوسه پنهانی ماست

(همان: ۶۰)

هرچه در تصویر خود بهتر نگاه انداختم

بیشتر آئینه را در اشتباه انداختم

(همان: ۳۲)

آئینه‌ها به دیدن هم خو گرفته‌اند یکدیگریم، حوصله شرح قصه نیست

(همان: ۳۰)

نتیجه‌گیری

با بررسی و تعمق در دفاتر شعر فاضل نظری معلوم می‌شود که اشعار ایشان به لحاظ محتوای قوی و اسلوبی گیرا در زمره بهترین اشعار در حوزه انتظار است که در ایات آن، ادله‌های قوی و اسلوبی حکیمانه، مباحث مهدویت چون دعا برای ظهور، پرچم‌داری ولایت الهی، از بین بردن ظلم و جهل، برپایی عدل و مدینه فاضله مهدوی و مباحثی از این دست را در محتوای خود گنجانده است. اما مطرح بودن اصل انتظار از آن حیث است که بشر در طول تاریخ خود، مکتب‌های و حکومت‌های زیادی را تجربه کرده است، ولی در هیچ یک از آنها گمشده خود را که پرچمدار عدالت و صلح و امنیت است، پیدا نکرده و پیوسته در ناکامی و شکست بوده است. امروز بشریت به دنبال اندیشه دیگری است که ارزش‌های انسانی را در آن بیابد و آن اندیشه همان محقق شدن حکومت مهدوی و فرهنگ انتظار است. فرهنگ انتظاری که از وضع موجود ناراضی و به دنبال وضعیت مطلوب می‌چرخد که فقط با ظهور و تشکیل حکومت توسط امام معصوم به سرانجام خواهد رسید.

منابع

قرآن کریم نهج البلاغه

۱. اسپریگنز، توماس (۱۳۷۰ش)، *فهم نظریه های سیاسی*، ترجمه: فرهنگ رجایی، تهران: نشر آگاه، دوم.
۲. پورسیدآقایی، سیدمسعود (۱۳۸۶ش)، «مهدویت و رویکردها»، *فصل نامه مشرق موعود*، شماره ۴.
۳. حداد عادل، غلامعلی (۱۳۸۹ش)، *به همین سادگی که می بینی* (سیری در شعرفاضل نظری)، تهران: نامه فرهنگستان.
۴. خامنه ای، سیدعلی (۱۳۹۵ش)، *بیانات رهبری و سخنرانی ها*، تهران: مؤسسه انقلاب اسلامی.
۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۴ش)، *مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، قم: انتشارات ذوی القربی.
۶. رستگارفسائی، منصور (۱۳۸۰ش)، *انواع شعر فارسی*، شیراز: انتشارات نوید.
۷. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۸۱ش)، *گفتمان مهدویت: سخنرانی ها گفتمان سوم*، قم: بوستان کتاب.
۸. طاهری ماه زمینی، نجمه و دیگران (۱۳۹۶ش)، «بررسی مضامین اشعار انتظار در شعر بعد از انقلاب اسلامی»، *نشریه ادبیات پایداری*.
۹. عرفان، امیرحسین (۱۳۹۳ش)، *نقش باورداشت آموزه مهدویت در احیای فرهنگ و تمدن اسلامی*، قم: نشر معارف.
۱۰. علایی، سعید (۱۳۸۷ش)، *جریان شناسی شعر انقلاب اسلامی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب

اسلامی.

۱۱. علوم مقدم، مهیار (۱۳۸۹ ش)، «بررسی واژه‌شناختی زبان شعرانتظار»، نشریه ادبیات

پایداری.

۱۲. فلاحی، صادق (۱۳۹۳ ش)، «اعتراض اجتماعی در شعر قیصر امین پور»، فصل‌نامه

علمی-تخصصی در دری.

۱۳. قربان پور آرانی، حسین (۱۳۷۸ ش)، ادبیات پرخاشگر، زمین‌های اجتماعی و آثار آن،

تهران: کیهان فرهنگی.

۱۴. موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۸ ش)، صحیفه، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار

امام خمینی رحمته‌الله علیه.

۱۵. نظری، فاضل (۱۳۹۴ ش)، کتاب، تهران: انتشارات سوره مهر.

۱۶. نظری، فاضل (۱۳۹۵) / اقلیت، تهران: انتشارات سوره مهر.

۱۷. نظری، فاضل (۱۳۹۶ ش)، آن‌ها، تهران: انتشارات سوره مهر.

۱۸. نظری، فاضل (۱۳۹۷ ش)، ضد، تهران: انتشارات سوره مهر.

۱۹. نظری، فاضل (۱۳۹۸ ش)، اکنون، تهران: انتشارات سوره مهر.

۲۰. <http://jamkaran-poem.blogfa.com>

عصر آینه

سال پانزدهم، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۴۰۱